

УДК 94(477) «18»

І. А. Вівсяна

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка***ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ
М. І. КОСТОМАРОВА**

У статті аналізується конкретний внесок визначного українського історика та громадсько-політичного діяча XIX ст. Миколи Івановича Костомарова у розробку ідеї соборності. Автор розглядає погляди вченого на єдність українського народу, розділеного імперськими кордонами. Також аналізуються відмінності слов'янофільської та української ідеї соборності.

Ключові слова: соборність, слов'янофільство, “духовна єдність”, консолідація.

У травні 2017 року виповнилося 200 років з дня народження відомого українського вченого та громадського діяча М. І. Костомарова. Як завжди, при святкуванні ювілею видатної людини увага суспільства до її здобутків посилюється, з'являється бажання дослідників узагальнити або переосмислити ті ідеї, концепції, які залишила ця людина нам у спадок.

У свій час М. С. Грушевський називав Костомарова “ідеологом українського відродження і визволення”, “ідеологічним провідником України”, “загальнопризнаним ідеологом українства” [5, с. 3], вважав, що “провідна ж ідея його наукової і громадської ідеології, котру можна різко схарактеризувати в формулі – “З народом проти держави” – робила його дійсно провідником, учителем, ідеологом революційного народництва, що підіймалось тоді зарівно серед українського і великоруського громадянства” [5, с. 20]. Зважаючи на таку високу оцінку діяча, не можемо оминати увагою однієї з ключових ідей мислителя – ідею соборності в українській історії. За більш як 130 років після смерті М. І. Костомарова ідея ця набула великої сили та нового змісту. Тому цікаво прослідкувати її еволюцію від того стану генезису, в якому власне формулював мислитель.

Увага суспільства і влади до спадщини М. І. Костомарова завжди була надзвичайно пильною. Як слушно зазначає сучасна дослідниця творчості О. Гончар, з одного боку, він належав до найпопулярніших істориків свого часу, за його праці конкурували найуспішніші періодичні видання, а з іншого – страждав від своєї слави, оскільки перебував під пильним кутом зору влади. Ще у молодості, за часів професорства в Київському університеті, Микола Костомаров здобув ярлик неблагонадійності. Непередбачуваність і бунтарський дух, якими насичені були його лекції, твори і виступи у засобах масової інформації, привертали погляди імперських структур до останнього дня його життя [2, с. 72].

У середньому бібліографія праць про М. І. Костомарова нараховує сотні імен дослідників та популяризаторів. Хоча це набагато менше, ніж досліджень про його товариша – Т. Г. Шевченка, але можна говорити про окремий напрямок наукових досліджень, костомаровознавство. О. Гончар зазначає, що “М. Костомарова вивчають філософи, історики, етнологи, літературознавці, політологи, журналісти, мовознавці, археографи і навіть політики. Це далеко неповний перелік дисциплін, в межах яких ведуться студії з вивчення не тільки спадщини вченого, а і його соціокультурного оточення в різні періоди життя, походження, виховання, здобуття освіти, участі в громадському і суспільно-політичному рухові, контактів з владою, і нарешті широчезного діапазону наукових досліджень в галузі літератури, літературознавства, мовознавства, історії, етнографії, фольклористики, етнопсихології, археології,

археографії, методології та термінології, культурології, філософії, історіософії, дидактики” [2, с. 75].

Наукову спадщину М. І. Костомарова в різних аспектах досліджувало багато видатних вітчизняних учених, у тому числі М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, П. С. Гончарук, М. П. Бойко, М. С. Кармазіна, Я. В. Козачок, В. В. Копійка, П. Кузик, К. Б. Лемещенко, Ю. А. Пінчук, О. І. Салтовський, А. В. Сініцина тощо, а також відомі представники української діаспори О. Гнатюк, О. Господін, З. Книш, В. Міяковський, Ю. Охрімович, В. Старосольський та ін.

Питанням суспільно-політичних поглядів та ідейного спадку М. І. Костомарова присвячені праці М. С. Грушевського, А. Г. Беспалової, Р. П. Іванової, В. А. Замлинського, Ю. А. Пінчука, В. А. Смолія, М. Т. Яценка та інших. На початку XXI ст. з’явилися наукові праці, присвячені окремим складовим історіософських та суспільно-політичних поглядів ученого. У цілому можна констатувати, що ідея федералізму є однією з найбільш досліджених тем у костомаровознавстві.

Більшість праць з історії соборності українських земель обов’язково включають пункт про те, що одним із перших у вітчизняній суспільно-політичній думці ідею соборності використав саме автор “Закону Божого” (див. праці С. Костя, М. В. Сеньківа, І. Л. Гошуляка та ін.). Поки що єдиною працею, де досліджується саме ідея соборності у творчості М. Костомарова, є розвідка С. М. Михайленка [18].

Можна погодитись із думкою Я. Козачка, який стверджує, що в оцінці М. І. Костомарова як історика великого значення набуває залучення нових джерел, їх комплексний аналіз на основі постмодерних методологічних підходів, враховуючи особливості контексту доби, її історико-соціологічні вектори. Відхід від застарілих стереотипів, які базуються на неоднозначних та деструкційованих у минулому оцінках ученого, набуває першочергового значення для сучасних дослідників творчості М. І. Костомарова [8, с. 6].

Перш ніж аналізувати розвиток соборницької ідеї у творчості М. І. Костомарова, звернемося до сучасного трактування терміну “соборність”. У колективній монографії, спеціально присвяченій цій проблемі, читаємо: “Об’єднання всіх земель, які населені етнічними українцями, становить сутність ідеї соборності. Соборність людей плюс соборність територій – це сутність соборності України” [27, с. 11]. Сучасне розуміння поняття включає три основних аспекти: по-перше, об’єднання в одне державне ціле всіх земель, які заселяє конкретна нація на суцільній своїй території, по-друге духовна консолідація всього населення країни та по-третє – досягнення реальної державності, забезпечення справжнього суверенітету і незалежності народу, побудови процвітаючої демократичної національної держави [4, с. 8 – 9].

Генезу соборницьких поглядів М. І. Костомарова спостерігаємо ще з дитинства. В “Автобіографії” історик зазначає, що його предок “вместе с многими Волынцами, приставшими к Хмельницкому и поступившими в звание казаков, ушел в пределы Московского государства” [10, с. 78]. Острогжчина, земля, де зростав Микола, була найдалшим ареалом Слобожанщини, де лунала українська мова (до того ж переважно волинського діалекту). Серед його учителів гімназії у Воронежі був галичанин А. І. Белінський [10, с. 85]. Проте в тому юному віці Костомаров ще не усвідомлював суті українства та не проводив порівняльних схем.

З 1838 р. М. І. Костомаров постійно спілкувався з професором Харківського університету І. Срезневським. Під його впливом молодий українознавець прочитав найкращі зразки української літератури, що існували на той час. Згодом він здійснив кілька етнографічних подорожей околицьніми селами Харкова та Полтави. Також М. Костомарову довелося вивчати й інші джерела, зокрема “Историю Малой России”

Д. Бантиша-Каменського та “Історію Русів”. Одночасно він робив перші спроби писати українською мовою і опублікував збірку “Украинские баллады” [1, с. 105].

Зацікавлення українською мовою та її носієм у Костомарова посилюється під кінець його університетських студій: “Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов, но даже и от малоруссов высшего класса, считавших дозволильным глумиться над мужиком и его способом выражения. Такое отношение к народу и его речи мне казалось унижением человеческого достоинства, и чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности” [10, с. 104–105]. Саме тоді, 1839 року, були ним (під псевдонімом Ієремії Галки) написані українські поезії, що склали збірку “Вітка”, яка була надрукована у Харкові 1840 року. Серед цих поезій одна, на думку багатьох сучасників, особливо відображує ідею соборності українських земель – “Пісня моя”:

Од Сосни до Сяна вона протягнулася,
До хмари карпатської вона доторкнулася,
Чорноморською водою вмивається,
Лугами, як квітками, квітчається,
Дніпром стародавнім підперезана,
Річками, як стрічками, поубирана,
Городами-намистами пообвішана [14].

Я. Козачок зазначає: “Костомаров тут створив образ, український, масштабний, соборний, до того ж це було новаторським кроком, сміливим виступом, який поки що залишився непоміченим цензурою” [8, с. 27]. Зазначимо, що ця поезія цілком відповідає романтичним тенденціям до оспівування своєї батьківщини.

За твердженням П. Толочка, можна говорити про генетичні корені любові молодого вченого до України: “Вірогідно, що ця любов до всього українського, що проявилась в харківській період життя під впливом українського оточення, і, напевне, не без участі українських генів матері, й стала підставою для деяких сучасників називати М. І. Костомарова “сином Малоросії” [29].

Чи можна стверджувати, що на початку 1840-х років М. І. Костомаров висував ідею соборності? Очевидно, що ні. На той час саме поняття “соборність” лише з’являлось у науковому обігу. Змістовне наповнення визначення “соборності” відбувалося в науковій та суспільно-політичній думці з кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. Тому ми не зустрічаємо його у великій науковій спадщині мислителя. Але вчений оперує поняттями “духовна єдність”, “слов’янська взаємність”, “народоправство”, які вживаються у сучасних визначеннях.

Термін “соборність” вперше з’явився в слов’янофільській літературі саме в 40-х роках ХІХ ст. В основі філософського вчення слов’янофілів була ідея месіанської ролі руського народу, його релігійної та культурної самобутності, навіть винятковості. Вихідна теза слов’янофілів полягала у ствердженні вирішальної ролі православ’я для розвитку всієї світової цивілізації [28, с. 282]. Особливе місце в розробці розуміння соборності в житті церкви належить О. С. Хомякову (філософу, представнику православної філософської думки ХІХ ст.). На думку вченого, соборність – загальний принцип буття, що охоплює та об’єднує множинність та багаточисельність в одне ціле, зібране силою любові, і тільки тоді ми маємо “вільну і органічну єдність”, а не якусь формальну «асоціацію». Реалізація ідеї соборності можлива лише за умови політичної та духовної єдності, громадянського консенсусу [17, с. 134].

Розуміння М. Костомаровим “духовної єдності” Русі практично співпадає з трактуванням “соборності” у О. Хом’якова. Уже в першій своїй дисертації “Про

причини і характер унії в Західній Росії” (1840 – 1841 pp.) молодий дослідник “спробував об’єктивно дати оцінку наслідкам Берестейської унії й указати, що заслуга її в тому, що вона дала українцям розуміння духовного єднання нації, а також стала вказівником на шляху до європейських цінностей” [16, с. 41]. Релігійна тематика є не випадковою для наукових інтересів дослідника. Він був людиною глибоко віруючою, про що свідчать більшість його сучасників. Єдність Церкви Божої – це не лише його романтичний ідеал, а глибоке переконання щодо сутності суспільно-політичного прогресу. Вивчаючи передісторію Берестейської унії, дослідник починає із розколу християнства на дві гілки, який порушив єдність соборної Церкви. Народи розділились та ворогували між собою. Одиноким виключенням у протиборстві християн були українці, “в котрих східно-християнська орієнтація не встановилася безповоротно” [16, с. 40].

Порушення єдності церкви впливає на територіальну єдність: “Допоки Русь була єдиною, то й православ’я було єдине, але у XII столітті почались процеси роздроблення земель”. Отже, за розумінням історика, щоб відновити єдність держави, потрібно було відновити перш за все єдність Східної Церкви, подолати її моральну деградацію. Він підводить читача до розуміння, що православна релігійність залишилась тією єдиною ланкою, що поєднувала та зберігала націю, саме тому наслідком унії стала національно-визвольна боротьба. Унія була загрозою національному існуванню українців, тому що дослідник вбачав у ній пряму загрозу поглинання православ’я католицизмом [16, с. 41].

Ю. Пінчук припускає, що за задумом її автора сенс дисертації полягає саме в ілюстрації процесу націєтворення та пробудження самостійності українського народу на основі однієї історичної події [22, с. 81]. Він також вважає, що “дисертаційне дослідження М. І. Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість. Таким чином, учений зробив вагомий внесок у творення української етнічної ідентичності; зміст дисертації підпорядкований утвердженню ідеї української самобутності, доцільності в певних історичних умовах федеративної форми суспільної організації та пропаганді традиції демократизму українського державотворення” [22, с. 86]. Можливо, саме відчуття невідповідності ідейних основ праці молодого вченого офіційній імперській ідеології послужило причиною заборони захисту та навіть знищення оригіналів. Дисертація побачила світ у 1841 році окремою книгою і набула широкої відомості. Але це об’єктивне дослідження викликало люті протести з боку церковної влади, яка побачила в ньому відхід від офіційного трактування проблеми.

Аналізуючи надалі становлення громадянських начал у східних слов’ян, історик вбачав саме у православній вірі фактор єдності Русі. Вона утверджувала єдину народність, єдині моральні норми й обряди, однакові уявлення про святість права, однакові трактування громадянських і юридичних понять. Що ж до князівської влади, то вона водночас і створювала єдність, і руйнувала її [16, с. 42].

Друга дисертація Миколи Костомарова, підготовлена через півтора року, називалася “Про історичне значення російської народної поезії”, ідеологічних нарікань не викликала і була успішно захищена 1844 року. Джерелами для написання праці були не лише опубліковані фольклорні матеріали з різних куточків Росії та України, а також власні записи та рукописний збірник колядок із Галичини Г. Березького, переданий І. Срезневським [26, с. 24]. Питання мови, фольклору як цементуючої основи народу, його єдності завжди цікавили науковця. Історико-філологічна освіта того часу була досить ґрунтовною, тому для історика знання

мовних проблем було необхідним. “Прагнучи відтворити суцільну схему української історії, в центр якої він ставив народ з його внутрішнім життям, історик сам мав стати його частиною, а це було неможливо без знання мови” [3, с. 158].

Маючи задум об’єктивно висвітлити знаменні сторінки історії українського народу, а саме події Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького, М. І. Костомаров поєднував збір історичних джерел із етнографічними експедиціями Волиню та Поділлям. 1845 року, перебуваючи в Почаївській лаврі, він “видел там множество пришельцев обоего пола из Галиции, заговаривал с ними и нашел, что у них наречие и говор ничем не отличаются от волынцев” [10, с. 125]. Очевидним був для нього висновок, що ідентичність мови засвідчує ідентичність народу. Про українську мову як слов’янську, літературну, яка засвідчує окремішність народу він писав у статті 1844 р. “Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке”. Епістолярна спадщина М. Костомарова найбільш яскраво ілюструє його непримиренну позицію щодо захисту права української мови на вільний розвиток [6, с. 45]. М. Грушевський зазначав: “Взявши на себе оборону української мови, він наче упадав під тягарем тих ударів, які задавались і їй і йому з боку противників українського національного руху, і все зменшував цю підударну площину, щоб легше її обстояти. Великий історик не належав до людей, які протягом свого життя поглиблюють і доводять до останніх логічних висновків революційні принципи, засвоєні в молодих літах – він належав до тої категорії, у котрих хоч «раз добром налите серце вік не прохолоне”, але запас цього добра, налитий за молоду, не відновлюється, не росте, а тільки зуживається і вигорає як олива в світильниках мудрих дів на тяжкій і метушливій шляху життя” [20].

Від аналізу етнографічних джерел Костомаров переходить до вивчення слов’янської міфології. 1847 року побачила світ праця “Слов’янська міфологія”, роботу над якою автор поєднував із оформленням програмного твору Кирило-Мефодіївського товариства. Це був своєрідний аналіз генезису загальнослов’янського світогляду для наукового обґрунтування спільних основ майбутньої федерації народів. Провідними ідеями твору були тези про спільну міфологічну основу, стремління до однобожжя, відсутність жреців, боротьба світлого і темного начал, ідентичність світогляду. Адже саме світогляд, без винятку і для прадавньої доби, ставав підґрунтям для спільної дії народу щодо витворення власних особливостей у культурі, але так само єднав народ не лише культурно, а ще зміцнював його потуги та спрямування у творенні такого явища спільного буття як держава [30, с. 4].

У “Книгах Битія українського народу”, як зазначають сучасні дослідники, висловлено ідею української державності в союзі (тобто у федерації) слов’янських народів. Програмний твір Кирило-Мефодіївського товариства просякнутий ідеєю християнської єдності (про що свідчить також назва “Закон Божий”). Події минулого трактуються з позицій біблійної історії та стають проекцією майбутнього.

Молодий історик значну роль у згуртуванні народу відводив православним братствам: “А коли папи та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-христиане повірили, бутсім справді усе так і єсть, що папа каже, тоді на Україні з’явилися братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був він пан чи мужик, називались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і єресі жодної не з’явилось” [13, с. 165].

Тут також йде мова і про соборність українських земель, якщо розуміти її у вузькому сенсі – як територіальну цілісність: “І билась Україна літ п’ятдесят, і єсть

то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії” [13, с. 167].

На погляд М. С. Грушевського, в “Книзі...” з незвичайною силою і прозорливістю висловлене основне сповідання Костомарова: автократизм і класовий лад мусять бути знищені. Царство і аристократизм викривлюють життя суспільності в самих основах, і суспільність не може відродитися, поки не звільниться від їх. Михайло Сергійович у своїй праці “Костомаров і новітня Україна” докладно цитує згаданий вище твір і зазначає: “Я вважав потрібним вибрати ці тексти, щоб ясніш представити, який революційний зміст був вміщений в побожну християнську форму сього твору, – скільки революційного запалу вложив молодий київський ад’юнкт, і яке дійсно пророче провидіння виявив в нім” [5, с. 7].

Ю. Пінчук звернув увагу, що М. Костомаров з твердою послідовністю обстоював думку про самостійну роль України. Це яскраво засвідчує таке положення, що є водночас фундаментальним для кирило-мефодіївців: “В будучім слов’янським союзі наша Полуднева Русь повинна становити окрему державну цілість”. У листі до О. І. Герцена, надрукованому в журналі “Колокол” (1860, № 61), М. І. Костомаров писав: “В майбутньому слов’янському союзі, у нього ж віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвущій централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод”. Дослідник зазначає, що твір Миколи Костомарова під назвою “Україна” первісно був надрукований 15 січня 1860 року у часопису О. І. Герцена “Колокол” – тобто поза російським цензурним втручанням. Особлива увага в костомаровській концепції історичного розвитку слов’ян приділялася українцям і їхній батьківщині Україні. Теза “Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським” була розвинута і поглиблена автором у творі “Україна”, в якому, зокрема, підкреслено, що Україна повинна становити “окрему державну цілість на цілім просторі, де народ говорить українською мовою”. Отже, Костомаров дотримувався водночас засад неодмінного відродження української вільної нації та її власної державності, що становить зміст його концепції [24, с. 486].

Серед творів, пронизаних духом соборності, окремо стоїть історико-біографічний нарис М. Костомарова “Богдан Хмельницький” – титанічна праця, значення якої можна оцінити лише через півтора століття. Її інформативність, науковий об’єктивізм, панорамність мислення, обшир історичних деталей, логіка їх тлумачення вражає передбачливістю загроз щодо сучасних суспільних викликів. Праця малює жахливі наслідки тогочасної “збройної полеміки” та анархо-індивідуалізму в Україні другої половини XVII століття. Уже на перших сторінках автор окреслює обшир українства від Люблінської землі на заході до поселень в Оренбурзькій губернії та землях Війська Донського, наводить різні назви народу та дає короткий історичний огляд його розвитку. “Полянська, тобто руська (в тісному значенні цього слова), земля стала провідною з-поміж земель інших слов’янських племен, які мешкали на просторі нинішньої Росії, і всі вони отримали назву руських, руського народу... Держава, заснована в Києві, не могла утриматися як монархія і невдовзі набула федеративного устрою, тобто розбилася на декілька земель з князівствами, об’єднаних єдністю князівського роду і верховенством великого князя. Це єднання, одначе, було слабким для того, щоб утримати федеративний лад; набагато сильнішим і міцнішим був внутрішній зв’язок – єдиної віри, єдиної церковної та книжної мови, усвідомлення єдності походження, втіленого у спільній для всіх назві руських” [11, с. 25 – 26].

Як страшний осуд історії, як паралелі до сучасних параметрів проблеми національної роз'єднаності, її наслідків звучать слова з цієї праці М. І. Костомарова: “Українська справа явно загинула. Невдача за невдачею знищила надії. Люди позбулися віри в свою справу, свою мету. Виникла думка, що тієї мети взагалі не можна досягнути. Через те зникала воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання до порятунку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії, потопивши в ньому другого, забезпечивши себе самого, погубивши інших” [11, с. 543].

У науковій розвідці “Дві руські народності”, опублікованій в “Основі” 1861 року, М. І. Костомаров визначає ряд ознак, що вирізняють один народ від іншого. Одночасно ж, у його розумінні, це фактори згуртування, а отже, й соборності. Перш за все це географічний фактор: “Що нижче на шаблях цивілізації стоїть який народ, то більш і скоріше географічні обставини підсоблюють придбати йому свій окремішній тип” [12, с. 11]. Надалі більшу роль відіграють “історичні обставини”, до яких він відносить контакти з іншими народами – “Стріча з народом слабшим зміцняє народність сильнішого, як стріча з сильнішим знесилює її” [12, с. 13], а також появу власної писемності (“Письменство є душа народнього життя, є – самосвідомість народності” [12, с. 14]).

І. Майданюк [18] вважає, що у цій праці Миколі Костомарову вдалося сформулювати поняття нації як духовної спільноти: “Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й – заховані внутрішні причини народньої відрубності. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодиноці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народності” [12, с. 15].

Найвиразніше у цьому творі висловлено ідею національної самобутності та єдності українців: “...на півдні весь український народ виразно на початку XI. віку визначається суцільністю: він не вважає на князівські перегорожі й раз-у-раз діями своєї історії нагадує про свою єдність; він засвоює собі одну назву Русь, у нього одні спільні спонуки, ті самі головні обставини ворочають ним; його частини тягнуть одна до другої” [12, с. 30]

У 1860 – 70-х роках М. І. Костомарову приходилось багато полемізувати з противниками української самобутності – як з поляками, так і з великоросами. М. Грушевський вважав, що його публіцистичні і полемічні писання “далеко повніш розгортують комплекс порушених питань та ілюструють еволюцію поглядів самого Костомарова і ту ідеологічну роботу, що проходила в громадянстві навколо порушених ним питань” [21, с. V]. Показовою полемічною працею є “Ответ на выходки газеты (краковской) “CZAS” и журнала “Revue contemporaine” (“Основа”, 1861, февраль, с.121 – 135). Дану працю зараз активно використовують “рускомирцы”, тому що вважають її загальний тон – на відстоюванні великоруської народності і державності. Учений стверджував давню єдність руських земель: “Название: Русь – не местное, а общее для всей суммы Земель Восточных Славян, с глубокой древности сознававших свое взаимное средство и образовавших удельную

федерацию. Сначала имя Руси давалось земле полян (Земле Киевской) где и зародилось зерно этой связи, а потом оно перешло на все земли, вошедшие в эту связь. Русь Червоная была земля Русская, точно так же как и Рязань, и Великий Новгород, и Псков и Тверь и Полоцк – все они были связаны одинаково сознанием единства, верою, книжным языком, сходными основами общественного устройства и институцией правительственного рода. Печальные внешние события не дали этому складу Русских земель развиваться в строгой гармонии федеративного начала. Внешние признаки их связи порвались – внутренние остались до сих пор неизменными” [21, с. 75 – 76].

У російській пресі М. І. Костомаров писав про Галичину як край, де проживала “малорусская народность”. На сторінках журналу “Русская старина” історик переконував, що Галичина внаслідок “неприятні поляків, в руках яких знаходиться сила багатств, не може ніяк отримати належне їй самостійне місце навіть в конституційній державі”. В обережних і лояльних висловлюваннях М. І. Костомарова під царською цензурою, на думку І. Райківського, простежувалось усвідомлення національної єдності двох “тілок” українського народу під владою Російської та Австро-Угорської імперій [25, с. 5]. Однак автор, закликаючи українофілів до поміркованості, аполітизму, практично не бачив перспективи вирішення українського питання.

На початку лютого 1882 року Микола Костомаров опублікував у журналі “Вестник Европы” роботу під назвою “Задачи украинофильства”. Вона була написана на захист української мови і проти тих, хто намагався звести її роль до діалекту російської мови. Костомаров підкреслював, що вплив світового культурного процесу він вважав позитивним для українського народу і його мови. Історик рішуче відкидає думку, що український народ хотів коли-небудь злитися з російським і що він не здатний самостійно розвиватися. Він констатує, що український народ внаслідок багатовікового бездержавного існування втратив силу, ґрунтовану на національній свідомості, тому інтелектуальна еліта повинна сприяти укріпленню духовного зв'язку між розрізненими українськими етнічними територіями. Дискусія між М. І. Костомаровим і галицьким народовцем В. Барвінським, яка проходила на сторінках періодичних видань, продовжилася та навіть загострилася в епістолярному спілкуванні, що детально аналізує у своєму дослідженні О. Гончар [1, с. 172 – 177]. Очевидною проблемою у ході згаданої дискусії було різне бачення впливу російської мови та літератури на Наддніпрянщині та в Галичині. Обережні висловлювання М. І. Костомарова про зросійщену інтелігенцію були використані ворогами всеукраїнської справи – галицькими москвофілами. На погляд дослідниці, листування М. І. Костомарова з В. Барвінським є свідченням зрілості його поглядів на розвиток української мови та літератури в умовах існування українців в Російській імперії. Все, що було ним викладено в листах, перевірене часом. Історик не висловлювався на українську самостійність лише тому, що не бачив відповідних історичних умов, а радикальних дій ніколи не підтримував. Він виступав за поступовість від народної освіти до пробудження інтелігенції і виховання молоді під прапором розвитку української культури [1, с. 177].

Л. Смілянська зауважує: “...аж донедавна побутувала думка, що замолоду М. Костомаров відзначався прогресивними поглядами, а з початком урядової реакції у 60-х роках відбувся злам, і він перейшов на консервативні позиції. Однак М. Костомаров був складною і духовно неординарною людиною, тому його не можна було вкласти в прокрустове ложе будь-якої схеми. Звичайно, доводилося і йому часом іти на компроміс чи поступатись під тиском обставин. Але мало хто був такий

сміливий і рішучий у відстоюванні тих принципів, які він вважав єдино правильними, – навіть проти численної опозиції” [26, с. 30].

Молодший сучасник М. І. Костомарова В. Менчиц згадував, яку відповідь дав історик на питання – що може стримати руйнівну дію прогресу на український народ: “ми бачимо, що ті народи, які у себе утворили впорядковане духовенство (наприклад, іудеї), живуть, не дивлячись на всі неприхильні, руйнуючі умови. Я певний, що якби Богдан Хмельницький, замість того, щоб проливати річки крові, нищити стільки народу, як і інші українські поводирі, які шукали допомоги усюди, навіть у Татар, – звернулися до східних патріархів з проханням дати Україні самостійну, незалежну церкву; якби вони утворили духовенство таке, котре б провело народню мову в казання, до школи, до церковних одправ і таким робом мову народню було висвячено, – то я переконаний глибоко, що українському народові не було б рації лякатися за те, що вона зникне з лиця землі, як національна святість. – Мене, казав Костомаров, примушує так мислити все те, що я знаю про наше минуле і сучасне нашої неньки Вкраїни” [9, с. 68].

Особлива роль у нових суспільно-політичних реаліях належить тому складнику національного концепту, який М. І. Костомаров уважав надважливим, – пошукам національної консолідації українства. Як історик він аналізував наслідки трагічної станової роз’єднаності народу, яка призводила до руїн у думках і душах патріотів, давала змогу меткішим сусідам ціною України осягати власні цілі [7, с. 35]. Характерно, що Костомаров-історик акцентує увагу саме на моральному аспекті проблеми роз’єднаності – духовній деградації суспільства, яка неминуче настане, якщо всі його стани не об’єднані навколо національної ідеї [7, с. 36].

Отже, на основі проведеного текстологічного дослідження та вивчення наукових розвідок про суспільно-політичні погляди визначного українського діяча ХІХ століття – Миколи Івановича Костомарова, можемо констатувати наступне. Соборницькі погляди історика розвивались під впливом романтичних ідей та ґрунтового дослідження історії, мови, фольклору, релігії українського народу. Типологічно вони схожі з розумінням соборності у російських слов’янофілів, але без російської зверхності панславізму. У багатьох своїх працях М. І. Костомаров послідовно обстоював думку про органічну єдність українців, розуміючи її перш за все як “духовну єдність”, про необхідність вільного розвитку української мови та культури в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / О. Гончар. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.
2. *Гончар О.* Сучасне костомаровознавство: основні тенденції розвитку / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 26. – Київ, 2016. – С. 71–82.
3. *Гончар О.* Творча спадщина Миколи Костомарова в сучасній українській історіографії / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – Вип. 25. – Київ, 2014. – С. 153–180.
4. *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – Київ, 2009. – 467 с.
5. *Грушевський М.* Костомаров і Новітня Україна: в сорокові роковини / М. Грушевський // Україна. 1925. – Кн.3. – С. 3–20.
6. *Єгоров В. В.* Науково-публіцистична боротьба М. І. Костомарова проти антиукраїнської політики царизму (1860-ті – початок 1880-х років) / В. В. Єгоров // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Київ: НТУУ “КПІ”, 2010. – Вип. 31. С. 37–51.
7. *Козачок Я. В., Чекалюк В. В.* Горизонти українотворення в публіцистиці М. І. Костомарова. Микола Костомаров у контексті сучасності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Я. В. Козачок, В. В. Чекалюк. – Київ: НАУ, 2013. – 336 с.
8. *Козачок Я. В.* Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Я. В. Козачок. – Київ: НАУ, 2004. – 352 с.
9. *Костомаров* в Петербурзькій громаді 1860-х рр.: з споминів Вол. Менчица / Подав А. Михалевич // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.66–68.

10. *Костомаров Н. И.* Автобіографія. Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. – 511 с.
11. *Костомаров Микола.* Богдан Хмельницький / М. Костомаров. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
12. *Костомаров Микола.* Дві руські народності / Пер. Олександр Кониський. З переднім словом Дмитра Дорошенка. – Київ-Ляйпціг: Українська накладня (1920?). – 111 с.
13. *Костомаров М. І.* Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
14. *Костомаров М.* Пісня моя / М. Костомаров // Костомаров М. І. Твори в двох томах. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. – С.63.
15. *Кость С.* Ідея соборності як методологічна засада західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. / С. Кость [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm – 2005.
16. *Левицька О.* Переосмислення змісту та значення першої дисертації М. Костомарова “Про причини і характер унії в Західній Росії” / О. Левицька // Схід. 2015. – № 3. – С.38–44.
17. *Літошенко Ю. В.* Концептуальні засади соборності України / Ю. В. Літошенко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Перспективи розвитку сучасної науки”: (5-6 груд. 2014 р.). Львів, 2014. – С. 132 – 135.
18. *Майданюк І. З.* Світоглядні переконання Миколи Костомарова про природний стан і природні права / І. З. Майданюк // Грані. – 2011. – № 2. – С. 38 – 41.
19. *Михайленко С. М.* Ідея соборності українських земель у творчості М. І. Костомарова / С. М. Михайленко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: Науково-практ. збірник: – К., 2006. – №2 [35]. – С. 212 – 216.
20. *Нагорна Л.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. Нагорна. – К.: Стило, 1997. – 278 с.
21. *Науково-публіцистичні* і полемічні писання Костомарова: зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії / Іст. секція Всеукр. академії наук ; за ред. М. Грушевського. [К.] : Держ. вид-во України, 1928. – XXI, [V]. – 315 с.
22. *Пінчук Ю. А.* Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 78 – 88.
23. *Пінчук Ю. А.* До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1988. – № 6. – С. – 144 – 145.
24. *Пінчук Ю.* Слов'янство і Україна в концепції кирило-мефодіївця Миколи Костомарова / Ю Пінчук // Румунсько-українські відносини: Історія і сучасність. – Сату Марє (Румунія), 1999. – С.483 – 487.
25. *Райківський І.* Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. / І. Райківський// Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 3 – 16.
26. *Смілянська Л. І.* Літературна творчість Миколи Костомарова/ Л. І. Смілянська // Костомаров М. І. Твори у двох томах. – Київ: Дніпро, 1990. – Т.1. – С. 5 – 35.
27. *Соборність України:* У 2-х кн. / Авторський колектив: Гошуляк І. Л., Дробот І. І., Кривошея В. В. та ін. Кн.1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – К.: Видавництво “Бібліотеки українця”, 2000. – 147 с.
28. *Старічнєва В.* Категорія “соборності” у теорії та суспільно-політичній практиці / В. Старічнєва // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 10/2006. – Вип. 32. – С.281 – 288.
29. *Толочко П.* Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 8.
30. *Ціпко А.* “Слов'янська міфологія” Миколи Костомарова у ґрунтуванні культурного “биття” українського народу / А. Ціпко // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – Вип.12.Українознавство. – 2008. – №12. – С. 4 – 6.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віссяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

И. А. Вивсяная

*Центральноукраинский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченко*

ИДЕЯ СОБОРНОСТИ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ

Н. И. КОСТОМАРОВА

В статье анализируется конкретный вклад известного украинского историка и общественно-политического деятеля XIX в. Николая Ивановича Костомарова в разработку идеи соборности. Автор рассматривает взгляды ученого на единство украинского народа, разделенного имперскими границами. Также анализируются отличия славянофильской и украинской идей соборности.

Ключевые слова: соборность, славянофильство, “духовное единство”, консолидация.

I. A. Vivsyana

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

THE IDEA OF THE UNITY OF THE NATION IN SOCIAL AND POLITICAL VIEWS

M. I. KOSTOMAROV

The purpose of the article is to determine the contribution of M. Kostomarov to the idea of the unity of the nation.

The genesis of the unity views has been observed since childhood. The interest in Ukrainian is increasing at the end of his university studies. Among the poems one particularly reflects the idea of the unity of the Ukrainian lands – “My Song”.

The scientist operates with the concepts of “spiritual unity”, “Slavic reciprocity”, “the rule of nation”.

The historian saw in the Orthodox faith the factor of unity of Rus. It was obvious to him that the identity of the language testifies to the identity of the people. M. Kostomarov defined a number of features that distinguish one nation from another. At the same time, these are the factors of unification, and, consequently, of collegiality.

The views of the historian on unity developed under the influence of romantic ideas and thorough research of history, language, folklore, religion of the Ukrainian people. Typologically, they are similar to the understanding of the collegiality of Russian Slavophiles, but without the Russian nobility Pan-Slavism. In many of his writings, M. Kostomarov consistently defended the idea of the organic unity of Ukrainians, first of all as “spiritual unity”, about the need for free development of the Ukrainian language and culture as a whole.

Keywords: The unity of the nation, Slavophilism, “spiritual unity”, consolidation.

REFERENCES

1. **Honchar O.** Mykola Kostomarov: postat' istoryka na tli epokhy / O. Honchar. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2017. – 274 s.
2. **Honchar O.** Suchasne kostomarovoznavstvo: osnovni tendentsiyi rozvytku / O. Honchar // Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukraini: Zb. nauk. pr. – Vyp. 26. – Kyiv, 2016. – S. 71 – 82.
3. **Honchar O.** Tvorchya spadshchyna Mykoly Kostomarova v suchasnyy ukraïns'kyi istoriohrafiyi / O. Honchar // Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukraini: Zb. nauk. pr. – Vyp. 25. – Kyiv, 2014. – S. 153 – 180.
4. **Hoshulyak I.** Ternystyy shlyakh do sobornosti (vid ideyi do Aktu Zluky) / I. Hoshchulyak. – Kyiv, 2009. – 467 s.
5. **Hrushevs'kyi M.** Kostomarov i Novitnya Ukraina: v sorokovi rokovyny / M. Hrushevs'kyi // Ukraina. 1925. – Kn.3. – S. 3–20.
6. **Yehorov V. V.** Naukovo-publitsystychna borot'ba M. I. Kostomarova proty antyukraïns'koyi polityky tsaryzmu (1860-ti – pochatok 1880-kh rokiv) / V. V. Yehorov // Storinky istoriyi: zb. nauk. Prats'. – Kyiv: NTUU “KPI”, 2010. – Vyp. 31. S. 37 – 51.
7. **Kozachok YA. V.,** Chekalyuk V. V. Horyzonty ukraïnotvorennya v publitsystytsi M. I. Kostomarova. Mykola Kostomarov u konteksti suchasnosti: navch. posib. [dlya stud.vyshch. navch. zakl.] / YA. V. Kozachok, V. V. Chekalyuk. – Kyiv: NAU, 2013. – 336 s.
8. **Kozachok YA. V.** Ukraïns'ka ideya: z vuz'koyi stezhky na shyroku dorohu (khudozhnya i naukovo-publitsystychna tvorchist' Mykoly Kostomarova) / YA. V. Kozachok. – Kyiv: NAU, 2004. – 352 s.
9. **Kostomarov** v Peterburz'kyi hromadi 1860-kh rr.: z spomyniv Vol. Menchytsa / Podav A. Mykhalevych // Ukraina. – 1925. – Kn.3. – S.66 – 68.
10. **Kostomarov N. Y.** Avtobyohrafiya. Bunt Sten'ky Razyna / N. Y. Kostomarov. – K.: Naukova dumka, 1992. – 511 s.
11. **Kostomarov** Mykola. Bohdan Khmel'nyts'kyi / M. Kostomarov. – Dnipropetrovs'k: Sich, 2004. – 843 s.

12. *Kostomarov* Mykola. Dvi rus'ki narodnomy / Per. Oleksander Konys'kyy. Z perednim slovom Dmytra Doroshenka. – Kyiv-Lyayptsih: Ukrayins'ka nakladnya (1920?). – 111 s.
13. *Kostomarov M. I.* Zakon Bozhyy (Knyha buttya ukrayins'koho narodu) / M. I. Kostomarov. – K.: Lybid', 1991. – 40 s.
14. *Kostomarov M.* Pisnya moja / M. Kostomarov // Kostomarov M. I. Tvory v dvokh tomakh. – K.: Dnipro, 1990. – T.1. – S.63.
15. *Kost' S.* Ideya sobornosti yak metodolohichna zasada zakhidnoukrayins'koyi presy pershoi polovyny XX st. / S. Kost' [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kost.htm – 2005.
16. *Levyts'ka O.* Pereosmyslennya zmistu ta znachennya pershoi dysertatsiyi M. Kostomarova “Pro prychny i kharakter uniyi v Zakhidniy Rosiyi” / O. Levyts'ka // Skhid. 2015. – № 3. – S. 38 – 44.
17. *Litoshenko YU. V.* Kontseptual'ni zasady sobornosti Ukrayiny / YU. V. Litoshenko // Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi “Perspektyvy rozvytku suchasnoyi nauky”: (5 – 6 hrud. 2014 r.). L'viv, 2014. – S. 132 – 135.
18. *Maydanyuk I. Z.* Svitohlyadni perekonannya Mykoly Kostomarova pro pryrodnyy stan i pryrodni prava / I. Z. Maydanyuk // Hrani. – 2011. – № 2. – C. 38 – 41.
19. *Mykhaylenko S. M.* Ideya sobornosti ukrayins'kykh zemel' u tvorchosti M. I. Kostomarova / S. M. Mykhaylenko // Visnyk Akademiyi pratsi i sotsial'nykh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny: Naukovo-prakt. zbirnyk: – K., 2006. – №2 [35]. – S. 212 – 216.
20. *Nahorna L.* Politychna kul'tura ukrayins'koho narodu: istorychna retrospektyva i suchasni realiyi / L. Nahorna. – K.: Stylos, 1997. – 278 s.
21. *Naukovo-publitsychni* i polemichni pysannya Kostomarova: zibrani zakhodom Akadem. komisiyi ukr. istoriohrafiyi / Ist. sektsiya Vseukr. akademiyi nauk ; za red. M. Hrushevs'koho. [K.] : Derzh. vyd-vo Ukrayiny, 1928. – XXI, [V]. – 315 s.
22. *Pinchuk YU. A.* Vidobrazhennya elementiv ukrayins'koyi natsional'noyi ideyi v naukoviy tvorchosti M. I. Kostomarova / YU. A. Pinchuk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2007. – № 2. – S. 78 – 88.
23. *Pinchuk YU. A.* Do otsinky naukovoyi y hromads'koyi diyal'nosti M. I. Kostomarova / YU. A. Pinchuk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1988. – № 6. – S. – 144 – 145.
24. *Pinchuk YU.* Slov'yanstvo i Ukrayina v kontseptsiyi kyrylo-mefodiyivtsya Mykoly Kostomarova / YU. Pinchuk // Rumuns'ko-ukrayins'ki vidnosyny: Istoryia i suchasnist'. – Satu Mare (Rumuniya), 1999. – S.483 – 487.
25. *Raykivs'kyy I.* Pytannya natsional'noyi yednosti Naddniproshchyny i Halychyny v ideyniy spadshchyni ukrayins'kykh hromadivtsiv ostann'oyi chverti XIX – pochatku XX st. / I. Raykivs'kyy // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istoryia. – 2011. – Vyp. 20. – S. 3 – 16.
26. *Smilyans'ka L. I.* Literaturna tvorchist' Mykoly Kostomarova/ L. I. Smilyans'ka // Kostomarov M. I. Tvory u dvokh tomakh. – Kyiv: Dnipro, 1990. – T.1. – S. 5 – 35.
27. *Sobornist'* Ukrayiny: U 2-kh kn. / Avtors'kyy kolektyv: Hoshulyak I. L., Drobot I. I., Kryvosheya V. V. ta in. Kn.1: Vid zarodzhennya ideyi do pershoi sproby realizatsiyi. – K.: Vydavnytstvo “Biblioteki ukrayintsya”, 2000. – 147 s.
28. *Starichnyeva V.* Katehoriya “sobornosti” u teorii ta suspil'no-politychniy praktytsi / V. Starichnyeva // Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen'. 10/2006. – Vyp. 32. – S.281 – 288.
29. *Tolochko P.* Vydatnyy istoryk Ukrayiny i Rosiyi / P. Tolochko // Kyiv's'ka starovyna. – 1992. – №5. – S. 8.
30. *Tsipko A.* “Slovyans'ka mifolohiya” Mykoly Kostomarova u gruntuvanni kul'turnoho “bytiya” ukrayins'koho narodu / A. Tsipko // Visnyk Kyiv's'koho natsional'noho un-tu imeni Tarasa Shevchenka. – Vyp. 12. Ukrayinoznavstvo. – 2008. – №12. – S. 4 – 6.

ABOUT THE AUTHOR

Vivsyana Inna Anatoliyivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.